

પ્રમુખીય

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર

લેખાંક ૨ : ‘પ્રથમ પુસ્તક’ અને ‘પ્રથમ અનુવાદ’ વિશે...

આજે અમૃતા પ્રીતમની એક પંજાબી કવિતા ‘પ્રથમ પુસ્તક’ (કે ‘આદિ પુસ્તક’) વિશે અને એ નિમિત્તે ભારતીય કવિતાના એકાધિક આરંભો વિશે થોડીક વાત કરવી છે. અમૃતા પ્રીતમની એ પંજાબી કૃતિ આરંભ વિષેની છે. એમનાં ‘આદિ’ અંગેનાં બીજાં કાવ્યો છે ‘આદિ કબીલો’ અને ‘આદિ ધર્મ’. એ સાથે મહાન શીખ ધર્મગ્રંથ/કાવ્યગ્રંથ ‘ગુરુ ગ્રંથસાહેબ’ યાદ આવે – એ પણ એક ‘આદિ ગ્રંથ’ છે. પણ અમૃતા પ્રીતમનો આદિ ગ્રંથ અલગ છે.

આ આદિ એટલે શું ? એની એક તરફ અનાદિ છે, બીજી તરફ અંત. ત્રણે વચ્ચેનો સંબંધ ઝટ ન સમજાય તેવો જ નહીં, ઝટ ન સમજવો જોઈએ એવો છે. ઉતાવળે કેળવાયેલી ઘણી સમજણો કાચી રહી ગયેલી (અને તેથી ખતરનાક) હોય છે. વિચારવંત અને ધીરા દાર્શનિકો એ સંબંધને અનિર્વચનીય, વાચામાં મૂકી ન શકાય એવો કહે છે. ભક્ત કવિઓ, જોકે, એનું વર્ણન કરતાં થાકતા નથી. અનાદિ, આદિ અને અંતના સંબંધોને ભક્ત કવિઓ પોતાના આરાધ્ય દેવની લીલા રૂપે નિરંતર આલેખતા રહે છે. અમૃતા પ્રીતમની વાત એથી અલગ (જોકે એક રીતે એની અડોઅડની) જણાય છે. જોઈએ, કઈ રીતે.

*

અદનો આદમી એક વાત સ્વાનુભવે જાણે છે : કોઈ પણ આરંભની એક પળ અજોડ હોય છે ! (‘એક વીતેલો પ્રસંગ પાછો ઊજવવો છે, ખુદા ! / એક પળ માટે વીતેલી જિંદગીનું દાન દે’. એમ ‘મરીઝ’ એમની મર્મીલી રીતે કહે છે. કયો પ્રસંગ ? યા તો ખુદા જાણે, યા તો એકલા ‘મરીઝ’ ! પણ સ્વાનુભવે સહુ જાણે છે કે અંત સુખ આપનારો નીવડશે એવી આશા હોય કે દુઃખ આપનારો થશે એવો ભય હોય, જે હોય તે, પણ એનો આરંભ દરેક વખતે અજોડ હોય છે. (નીતિવાદી અને સમજહિતસેવી ચિંતકો સુખદ દુઃખદ પ્રારંભો વચ્ચે ભલે ભેદ કરે, પણ સઘળા આરંભો મને સોહામણા જણાયા છે, અને દરેક અજોડ.)

પ્રારંભની પળના વિવિધ વિસ્મયોની સમોત્કટ નવતા એ પછીના સમયમાં શોધી જડે નહીં એવી હોય છે. અંત કે ઉત્કર્ષની ક્ષણ ઉત્કટતમ હોઈ શકે, સુખ કે દુઃખની ટોચ કે ખાઈ જેવી. એ ટોચ કે ખાઈ ભવ્ય હોય પણ અણધારી (એ રીતે અભિનવ) ભાગ્યે જ

હોય. પણ ખરો આરંભ નિત્ય અભિનવ હોય છે.

કાવ્યારંભ તો સર્વ આરંભોમાં અનોખો જણાય છે — તેમાંયે કોઈ સમગ્ર સંસ્કૃતિ પોતાની કવિતાયાત્રાની શરૂઆતની વાત કરે, ત્યારે એ સરવે કાને સાંભળવા જેવી હોય છે. ભારતીય સાહિત્યની બે ભૂલી ન ભુલાય એવી આરંભકથાઓ છે.

પહેલી કાવ્યારંભકથા અલબત્ત ભારતીય કવિતાના આદિકવિ વાલ્મીકિએ કહેલી કથા. બીજી નાટ્યારંભકથા તે ભારતીય નાટ્યસાહિત્યના (અને કાવ્યેષુ નાટકમ્ રમ્યમ્, એ રીતે કાવ્યસાહિત્યના) આદિરંગકર્મી ભરતાચાર્યે કહેલી કથા, બંને કથાઓ સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યના આરંભે કહેવાઈ હતી. પણ ત્રીજી ? ...એ ત્રીજી આદિકથા સાવ આપણા આ સમયની અને એ પણ એક કવયિત્રીએ કહી છે. આપણા આજના સમયની એક નારીએ કહેલી આ આદિકથાની વાત કરવા માટે જ તો આ મીમાંસાનિબંધ અહીં લખ્યો છે !

*

‘કિમ્ ઈદમ્ વ્યાહતમ્ મયા ?’ (‘આ મારા વડે શું કહેવાયું ?’) એમ વાલ્મીકિએ પોતે કહેવું પડે, એવો વિસ્મય કૌંચમિથુનકથા (અથવા રામ-સીતા-કથા)-ના પ્રારંભે છે. એક કવિ કોઈ પક્ષીયુગલની વેદનાનો સાક્ષી બન્યો એમાં ભારતીય કવિતાનાં, મહાકાવ્યનાં મૂળ છે.

‘કીડનિયકોડહમિચ્છામિ’, ‘હું તો એક રમકડું ચાહું છું, આ ઈર્ષા અને ક્રોધથી સંમૂઢ થયેલા માનવસમાજને ફરી સચેત કરવા માટે,’ એમ ભરતાચાર્યે બ્રહ્મા પાસે માગણી કરી હતી. એક નાટ્યકર્મી પોતાના સમાજની સંમૂઢતાની સાક્ષી બન્યો એમાં ભારતીય નાટ્યકવિતાનો આરંભ છે.

આ ‘સાક્ષી’ શબ્દ ધ્યાનથી જોવા-સાંભળવા જેવો છે. ‘અક્ષ’ એટલે કે ‘આંખ’-માંથી એ બન્યો છે. આંખ સાથેનો જે છે એ સાક્ષી. છતી આંખે આપણે કેટલું બધું દીઠું-ન-દીઠું કરીએ છીએ, એ હકીકતને આ ‘સાક્ષી’ શબ્દ ચુપચાપ ચીંધી બતાડે છે. આપણા દૃષ્ટિક્ષેત્રમાં બને તો ઘણું, અજુગતુંયે, પણ આપણે ‘સાક્ષી’ બનવા તૈયાર નથી. વાલ્મીકિ અને ભરત સાક્ષી બનવાની ક્ષમતા અને સંવેદના ધરાવતા હતા, એટલે સાહિત્યસર્જન કરી શક્યા, એમ આ બે આરંભકથાઓ સૂચવતી હશે ?

પણ આપણી સમકાલીન નારી ? એ કવિતાની આદિમ ક્ષણને અલગ રીતે ઓળખે-ઓળખાવે છે.

એનું એ વિલક્ષણ કાવ્ય, ગુજરાતી અનુવાદમાં, જોઈએ :

*

પ્રથમ પુસ્તક / અમૃતા પ્રીતમ

હું હતી... કદાચ તું યે...

કદાચ એક શ્વાસ જેટલે અંતરે બેઠેલો

કદાચ એક નજરના અંધકારને અઢેલીને બેઠેલો

કદાચ એક અહેસાસના વળાંક પર ચાલ્યો જતો.
પણ એ તો
એક પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાળની વાત થઈ...

મારી ને તારી હયાતી
એ જ તો દુનિયાની આદિ ભાષા બની
હુંની ઓળખના અક્ષર બન્યા
તુંની ઓળખના અક્ષર બન્યા
અને એમણે
આદિ ભાષાનું આદિ પુસ્તક લખ્યું.

મારું ને તારું મિલન
આપણે પથ્થરની સેજ પર સૂતાં
લોચન, ઓષ્ઠ, આંગળીઓ પરોવાયાં પરસ્પર
તો મારી ને તારી કાયાના મરોડદાર અક્ષર બન્યા
અને એમણે
પેલા આદિ પુસ્તકનો અનુવાદ કર્યો.

ઋગ્વેદની રચના
તો બાદમાં થઈ...

(અનુ. સિ. - અંગ્રેજી અનુવાદ અવગણી, હિંદી અનુવાદ વાંચી, પંજાબી કૃતિ સાંભળીને.)

અમૃતા પ્રીતમની કેટલીક સેન્ટિમેન્ટલ જણાતી રચનાઓથી આ કાવ્ય સાવ અલગ છે. આ રચના આદિ કાવ્યની રચનાની વાત કરીને અટકી જતી હોત તો મિસ્ટિસિઝમ અને રોમાન્ટિસિઝમના, કોઈ ખાઉગલીની લારી પર મળતા લોચા જેટલી જ સ્વાદિષ્ટ લાગી હોત.

પણ આ કંઈક અલગ છે. ત્રણ રીતે અલગ છે : એક : પ્રણયના (કદાચ અશરીરી) અહેસાસથી વાત શરૂ થાય છે, પણ એમાં નારી પોતાની વાત પ્રથમ કરે છે. ('હું હતી...'). બે જ શબ્દોમાં સ્પષ્ટ કથન. એક નારીના પોતાના અસ્તિત્વનું કોઈ અવઢવ વિના પ્રતિપાદન અને એક શક્યતાનું સૂચન : 'કદાચ તું' !

બીજું : નારી-નરનાં એ બે અસ્તિત્વોની પ્રાગ્ ઐતિહાસિક વાત 'દુનિયાની આદિ ભાષા' સુધી અને 'આદિ પુસ્તક સુધી' આ કૃતિમાં પહોંચે છે, ન કે બે પ્રેમીઓના પ્રમત્ત મિલન સુધી જ. વાત અસ્તિત્વથી આગળ વધી ઓળખ સુધી પહોંચે છે : 'હુંની ઓળખના અક્ષર બન્યા / તુંની ઓળખના અક્ષર બન્યા / અને એમણે / આદિ ભાષાનું આદિ પુસ્તક લખ્યું.' - હોવું, જાણવું અને લખવું, એમ ત્રણ પગલે આ કવિતા લાઘવથી વ્યાપન સુધી આગળ વધે છે. અને એ વ્યાપન દઢ પગલે થાય છે.

ત્રીજું : એ આદિ ભાષા અને એ આદિ પુસ્તક, એ સ્ત્રી-પુરુષની કાયાને માર્ગે, 'અનુવાદ' થયાની વાત સુધી પહોંચે છે. 'આદિ ભાષા', 'આદિ પુસ્તક' અને (આદિ ?)

‘અનુવાદ’ - આ ત્રણ ઘટકોની ઉપસ્થિતિ આ કાવ્યને એનો વિશેષ આપી જાય છે. વાત ક્યાંથી ક્યાં પહોંચે છે ! જાણે વીસ પંક્તિનું મહાકાવ્ય !

પ્રાચીન મહાકાવ્યના આરંભની વાત આદિકવિ વાલ્મીકિ કરે અથવા પૂર્વે કૃતયુગે રચાયેલા નાટ્યકાવ્યના આરંભની વાત આદિનાટ્યકાર ભરત કરે, એનાથી આ વીસમી સદીની એક નારીની આ વાત જુદી રીતે થઈ. વાલ્મીકિ કે ભરત કાવ્ય/નાટ્યરચનાની વાત કરે, ‘અનુવાદ’-ની વાત ન કરે. માનવઈતિહાસના આજના તબક્કે લખતી એક સ્ત્રીકવિ બે ઘટનાઓ વિશે લખે છે : ‘આદિ ભાષાનું આદિ પુસ્તક લખ્યું’ તે કોણે અને કઈ રીતે એ અંગે, તેમ જ ‘પેલા આદિ પુસ્તકનો અનુવાદ કર્યો’ તે કોણે અને કઈ રીતે, એ અંગે પણ લખે.

આ ‘આદિ પુસ્તક’ એટલે શું ? એનો આ ‘અનુવાદ’ એટલે શું ? શા માટે આજની અને સ્ત્રી એવી આ કવિ આ બંનેની વાત આ એક નાનકડી, વીસ (શીર્ષક સાથે એકવીસ) જ પંક્તિઓની અને કુલ ચોરાણુ શબ્દોની આ કૃતિમાં કર્યો ?

*

એ જાણવા-માણવા માટે આ કાવ્યની પહેલી પંક્તિનો તોર માણવા જેવો છે : ‘હું હતી.’ બસ. પંક્તિ પૂરી ? એ બે શબ્દો બોલ્યા પછી એ નારી જાણે જરા અટકીને કશાકને સાંભળે છે. કોઈ એને કશુંક પૂછે છે : એનાં ત્રણ વિરામચિહ્નો જુઓ. (જાણે એ અપવારિત રીતે કોઈને પૂછે છે : ‘શું ? ‘હા, ઠીક.’ તો, લે : - ‘કદાચ તું યે...’, ‘બસ ?’) એમ એ પંક્તિ થોડી લંબાઈને પૂરી કરાઈ છે : ‘હું હતી... કદાચ તું યે...’

પહેલી પંક્તિ આવું કશુક સૂચવે છે : શિવ હશે; શક્તિ તો હતી જ. બ્રહ્મ હશે, પ્રકૃતિ તો હતી જ. એને ‘જડા’ ન કહો, ખબરદાર. જોકે અમૃતા પ્રીતમ આવું કશું કહેતાં નથી. એ કોઈ વિદગ્ધ કવિ નહોતાં. પણ પૂરાં જાણકાર હતાં, સ્ત્રીમાત્ર હોય છે, એમ. આરંભ એટલે શું, એ વાતનાં પૂરાં જાણકાર હતાં. એટલે એ વાત અજોડ અને અપૂર્વ રીતે આ નારીકવિએ અહીં શરૂ કરી છે.

પછીની ત્રણ પંક્તિ એ ‘તું’ વિશેની છે. પુરુષ વિશે. સાંખ્યાદિ દર્શનોમાં આવે એથી અલગ પુરુષ અને જુદી વાત. આ કાલિદાસના ‘કુમારસંભવ’-ના ભવ કે મહાદેવ નથી. એને વિશેનો પહેલો શબ્દ છે : ‘કદાચ’. ‘કદાચ એક શ્વાસ જેટલે અંતરે બેઠેલો.’ એ પંક્તિ કઈ રીતે વાંચીશું ? સહુને પોતાના જીવંતપણાનો અનુભવ પોતાનો શ્વાસ ચાલતો હોય, એથી થાય. એ જીવંતપણાને એક છોડે હું, બીજે છોડે તું. બ્રહ્માંડમાં પોતાનું સ્થાન બંને એ માપે માપી લેતાં હોય છે. કાલિદાસની પૃથ્વીનો માનદંડ હિમાલય. આ નારી પોતાનું બ્રહ્માંડ પોતાના શ્વાસના માનદંડે માપે છે. અથવા, રહો, કોનો શ્વાસ ? એ ‘એક શ્વાસ’ કોનો એ કહી દે તો કવિ શેનાં ? કે પ્રેમી ? ‘એક શ્વાસ’ બંનેનો, બે નિકટવર્તી અસ્તિત્વોનો ‘એક શ્વાસ’. એ ‘તું’ ક્યાં છે, એ વિશે ‘હું’ થોડુંક વધારે કહે છે : ‘કદાચ એક નજરના અંધકારને અઢેલીને બેઠેલો.’ (‘અઢેલીને’ એ અનુવાદકનો પ્રક્ષેપ છે.) ‘એક નજરના અંધકાર ઉપર બેઠેલો’ એમ મૂળમાં છે. અંધકાર છે, છતાં નજર પણ છે. જરાક અજવાળું થાય એટલે એ જરૂર દેખાશે. કારણ કે છે તો એ ત્યાં જ. બંને

એકબીજાંને દેખાશે અને નીરખશે. જોકે ‘અહેસાસ’ તો હતો જ. કદાચ, જોકે. કૃતિના આ અંશમાં ત્રણ વાર ‘કદાચ’ (‘શાયદ’) કહેવાયું છે. આરંભના વિસ્મયની નવતા આ પુનરુક્તિ વિના શાયદ પૂરતી કહી શકાઈ ન હોત.

હુંની હયાતી અંગે કોઈ અવઢવ અહીં નથી. નારી તો છે જ. શક્તિ. ‘કદાચ’-નો ત્રિગુણિત ભાવ જે છે એ ‘તું’ અંગનો છે. આ ‘તું’ તે પુરુષ તો ખરો જ. પણ માત્ર પુરુષ નહીં, પ્રેમ પણ ખરો. બલકે એ ‘શાયદ’પણું છે. તે પ્રેમ અંગે છે. તું ‘કદાચ એક અહેસાસના વળાંક પર ચાલ્યો જતો’ જણાયો. ‘વળાંક’ શબ્દ કેવો મર્મસૂચક બને છે અહીં. માત્ર ‘કદાચ’ નહીં, ‘તું’ હોય તોપણ ‘વળાંક’ પર હોય. એ વળાંક ક્યાં વળી જાય, એ કોણ કહી શકે? આ તરફ કે પેલી તરફ?

‘પણ એ તો/એક પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાળની વાત થઈ...’ પછી જે બન્યું, ઇતિહાસના સમયમાં, એની વાત આ નારીકવિ આ રીતે કરે છે :

‘મારી ને તારી હયાતી / એ જ તો દુનિયાની આદિ ભાષા બની.’ અહીં ‘ને’ (‘અને’) એ શબ્દ નિયામક બને છે. અન્વયસૂચક શબ્દ. હયાતી હવે એકાકાર બની : ‘મારી અને તારી’. જે બે પ્રગટ થયાં, એ હવે જોડાઈ ગયાં. ભારતીય ભાષાવિચાર અનુસાર કહી શકાય કે જે અભિહિત થયું, એનો અન્વય થયો : અભિહિતાન્વય થયો. અને ‘આદિ ભાષા બની.’ અન્વયની, જોડાણની, એકાકારિતાની, અપર નામે પ્રેમની ભાષા.

*

હોવું અને ચાહવું બંનેને આ નારીકવિ સ્થગિત રૂપે નહીં, ગતિમયતામાં મૂકી આપે છે. હોવું અને ચાહવું પછી આવે છે ઓળખવું. આ ક્રમ કેવો મનહર અને મનભર છે ! ઓળખવું તો હોવા પછી જ નહીં, ચાહવા પછી આવે. એ રીતે ઓળખ આવે ત્યારે શું બને ?

‘હું ની ઓળખના અક્ષર બન્યા / તુંની ઓળખના અક્ષર બન્યા / અને એમણે / આદિ ભાષાનું આદિ પુસ્તક લખ્યું.’

*

હવે આ નાનકડી કૃતિ એક લાંબી છલાંગ લગાવે છે. સોરેન કિર્કગાર્ડ ‘લીપ ઓફ ફેઈટ’ની વાત કરે છે. મનુષ્યે સ્વેચ્છાએ કરેલા નિરવધિ સ્વાર્પણ-સાહસ સંદર્ભે. અમૃતા પ્રીતમ બે જણાંએ અરસપરસ કરેલા નિરવધિ સ્વીકારની વાત કરે છે. એક વ્યક્તિના નિરવધિ સ્વાર્પણનો મહિમા ભક્તકવિઓએ કર્યો છે, એનુંયે માનવજાત માટે મોટું મૂલ્ય છે. અમૃતા પ્રીતમ બે વ્યક્તિઓ એકબીજાનો નિરવધિ સ્વીકાર કરે, એનો મહિમા અહીં કરે છે.

આજના વ્યાપક સાંસ્કૃતિક (રાજકીય-ધાર્મિક-આર્થિક) સંદર્ભમાં મારા જેવાને અમૃતા પ્રીતમ અહીં જે વાત કરી છે, પરસ્પર ઉત્કટ અને નિરવધિ સ્વીકારની, એ વધારે સ્વીકારવા જોગ લાગે છે; બીજી આજે ખતરનાક જણાય છે.

અમૃતા પ્રીતમ આ પરસ્પર ઉત્કટ અને નિરવધિ સ્વીકારની વાત ને સાથોસાથ 'અનુવાદ'ની વાત આ રીતે કરે છે :

‘મારું ને તારું મિલન / આપણે પથ્થરની સેજ પર સૂતાં / લોચન, ઓષ્ઠ, આંગળીઓ પરોવાયાં પરસ્પર

તો મારી ને તારી કાયાના મરોડદાર અક્ષર બન્યા / અને એમણે / પેલા આદિ પુસ્તકનો અનુવાદ કર્યો.’

સહશયનનાં કલ્પનો સાહિત્યમાં, ચિત્રમાં, ચલચિત્રમાં ઘણાં મળી આવે. પણ આ નારીકવિ એને નવતર રીતે આલેખે છે. ‘આપણે પથ્થરની સેજ પર સૂતાં’. ચિરવિરહિણી મીરાંનું કલ્પન છે : ‘ગગન મંડલ પર સેજ પિયા કી’ અને ‘શૂલી ઉપર સેજ હમારી’ તો ‘કિસ બિધ મિલના હોય ?’ મીરાંના એ કલ્પનથી અમૃતાનું આ કલ્પન અલગ છે. ભલે પથ્થરની સેજ પર, પણ આપણે સાથે સૂતાં. અંગાંગ પરસ્પર પરોવાયાં. તો શું બન્યું? અમૃતા પ્રીતમના આ કાવ્યમાં હવે જે બને છે, એ અજોડ છે : ‘તારી ને મારી કાયાના અક્ષર બન્યા’ (‘મરોડદાર’ એ અનુવાદનો પ્રક્ષેપ છે.) એટલે શું? અને ‘એમણે / પેલા આદિ પુસ્તકનો અનુવાદ કર્યો.’ - એટલે શું?

બોર્હેસની અનેક વાર્તાઓ વાંચતાં જે ઊંડા અને ઉત્કટ પ્રશ્નો થાય, તેવા પ્રશ્નો અમૃતા પ્રીતમની બહુસંખ્ય કૃતિઓમાં થાય કે કેમ, એ એક સવાલ છે, પણ એમનું આ કાવ્ય અને એમાંયે ‘પેલા આદિ પુસ્તકના અનુવાદ’-ની ભાષા કઈ રીતે રચાઈ, એ અંગેનું એમનું ગતિભર્યું કલ્પન તો સાચે એક લાજવાબ પ્રશ્ન બનીને આવે છે !

આદિ પુસ્તક એક ભાષામાં લખાયું. એનો અનુવાદ આ બીજી ભાષામાં થયો. કયું આદિ પુસ્તક / એની કઈ ભાષા? અનુવાદરૂપ કયું પુસ્તક? એની કઈ ભાષા?... વિચારતાં જ રહીએ; કલ્પતાં જ રહીએ; અનુભવતાં જ રહીએ.

એ અંગે થોડુંક વધારે ‘પરબ’-ના આવતા અંકમાં. અહીં સંક્ષેપે એટલું કહેવાનું કે આદિ પુસ્તકની જે અભિહિતાન્વયી ભાષા હતી તે અનુવાદે અન્વિતાભિધાનકારી ભાષા બની. ‘ટેક્સટ’ રૂપે ગમે તે હો, અરૂપ અસ્તિત્વ હો, અર્ધમૂર્ત અહેસાસ હો, ઈન્દ્રિયાનુભવની સ્પર્શીલી સૃષ્ટિ હો, કે વાણીની કોઈ રચના હો.

એટલે જ અમૃતા પ્રીતમ છેલ્લી તોરીલી પંક્તિથી પહેલી તોરીલી પંક્તિને સમતોલ કરી આપતાં લખે છે : ‘ઋગ્વેદની રચના / તો બાદમાં થઈ...’

સાભાર સ્વીકાર

જાપાનની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ : યશવંત મહેતા, ૨૦૧૬, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૧૨૨, રૂ. ૧૨૦. દશ દશકનું ગાતું દૂરબીન : હરીશ નાયક, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૨૦, રૂ. ૨૩૫.